

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/7-11>

Natavan Havar qızı Hacıyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti

filologiya elmləri doktoru

mrs.hacıyevanata7@gmail.com

Arzu Ağanəhməd qızı Mirzəyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti

müəllim

mrs.arzu1960@gmail.com

TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ İLƏ İFADƏ OLUNAN İSMİ İDİOMLAR

Xülasə

Azərbaycan dilinə aid olan əsərlərdə ismi birləşmələr "təyini söz birləşmələri" adı ilə qeyd olunmuşdur.

Dilçi alim M. Hüseynzadə bu birləşmələri belə qruplaşdırır: birinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci növ təyini söz birləşməsi, üçüncü növ təyini söz birləşməsi. O, eyni zamanda bu birləşmələrin hər birinin ayrıca leksik-qrammatik məna xüsusiyyətlərini qeyd edir.

Azərbaycan dilində idiomların təyini söz birləşmələri ilə ifadəsi mühüm yer tutur. İdiomlar insan hisslərinin dolayı yolla ifadəsidir. Məfhumların dolayı yolla ifadəsi ona daha təsirli məna çalarları vermək məcburiyyətindən irəli gəlmişdir.

Obrazlı mənaya, böyük təsir qüvvəsinə malik olan idiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün hər bir xalqın tarixini, mədəniyyətini və yaşayış tərzini əks etdirir. Bu ifadələr tarixi mənbələrdə, dilçilik ədəbiyyatlarında lüğətlərdə "idiomlar", "frazoloji birləşmələr", "sabit söz birləşmələri" adları altında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *təyini söz birləşməsi, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli xüsusiyyətlər, idiomlar, məcazi mənalı sözlər*

Natavan Havar Hacıyeva

Arzu Ağahamad Mirzəyeva

Nominal idioms expressed with defining word compounds

Abstract

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of

idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Key words: *defining word compounds, phraseological units, figurative expressions, national features, idioms, words in figurative meaning*

Giriş

İsmi birləşmələr türkologiyada müxtəlif adlarla qeyd edilsə də, əsasən “izafət” adı ilə tanınmışdır. (Mayzel, 1976: 259) Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə isə bu birləşmələr “təyini söz birləşmələri” adı ilə qeyd olunmuşdur (Hüseynzadə 1951, 60) Sonralar feili birləşmələrin tədqiqi ilə bağlı olaraq, başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də “feili birləşmə” ifadəsi qarşısında “ismi birləşmə” ifadəsi də özünə mövqə tutmağa və möhkəmləməyə başlamışdır. (13, 1966: 18)

“İzafət” əslində, ərəbcə olub, ərəb və fars dillərinin qaydalarına əsaslanan ismi birləşmələri ifadə etmək üçün dilə gətirilmişdir. “İzafət” çox spesifik termdir və türk dillərinə aid birləşmələrin heç bir xüsusiyyətini özündə əks etdirmir. Ona görə də “İzafət” türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin tədqiqi tarixində ciddi məhdudiyətlər yaratmışdır. Belə ki, tədqiqatçılar fars dilinə aid olan izafət formalarının türk dillərində qarşılığını axtarmış, bunlara uyğun gəlməyən birləşmələr isə nəzərdən qaçırılmışdır. (Seyidov, 1992: 176)

İzafət türk dilində üç formaya uyğun gəlir:

Əsrari-nuhan – gizli sirlər, mahi-taban – parlaq ay. Şəbi-hicran – hicran gecəsi, həvayi-eşq – eşq havası. Əhvali-dünya – dünyanın əhvalı, sürəti Şirin – Şirinin sürəti

C.C. Mayzel bu birləşmə formasını belə göstərir:

Birinci növ – C₀+M₀. İkinci növ – C₀+M₁. Üçüncü növ – C₁+M₁

Bu birləşmələrin hər biri üçün bir sıra leksik-qrammatik məna xüsusiyyətlərini qeyd edir (Mayzel, 1976: 260)

Bu üç formanın “təyini söz birləşməsi” adı ilə qeyd edilməsinin səbəbi onların hamısında birinci tərəflərin müxtəlif yollarla ikinci tərəfləri təyin etməkdən ibarətdir. Deməli “təyini söz birləşməsi” ifadəsi bu birləşmələrin xarakterindən irəli gəlir və onların hamısı üçün ümumi olan müəyyən xüsusiyyətləri əks etdirir. Bu ifadədən yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, başqa türk dillərinə aid olan əsərlərdə də tez-tez istifadə olunur (Dimitriev, 1987: 259) M. Hüseynzadə bu birləşmələri bütöv şəkildə “təyini söz birləşmələri” adı ilə qeyd edir və belə bir qruplaşma aparır: birinci növ təyini söz birləşməsi, ikinci növ təyini söz birləşməsi və üçüncü növ təyini söz birləşmələri (Hüseynzadə, 1951: 60)

Birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə, feili sifətlə ifadə olunur.

a) birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *daş hasar, dəmir qapı, gümüş qaşığı.*

b) birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: *böyük şəhər, sərin su, göy çəmən.*

c) birinci tərəfi sayla ifadə olunanlar: *iki millət, beş qitə, iyirminci əsr.*

d) birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunanlar: *bütün insanlar, həmin hadisə, o dağlar.*

e) birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar: *gələcək gün, ləpələnen dəniz, yazılmış qanun.*

İkinci növ təyini söz birləşməsinin 1-ci tərəfi heç bir qrammatik morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: bulaq suyu, kənd həyatı, vətən torpağı.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir: bir tərəf cəmlənəndə o biri tərəf tək olur: gözəllər gözəli, dünya gəncləri, yollar ayrıcı.

Bu birləşmələr həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi ziyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: şəhərin mərkəzi, zamanın hökmü, baharın gəlişi və s.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur: Mənim kitabım, sənin kitabın, bizim kitabımız və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilir: şagirdlərin kitabları, onların dostları və s.

Bu birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur. Məs: dağların havası – dağların sərin havası, bulağın suyu – bulağın şır-şır axan suyu və s.

Əsas hissə

Təyini söz birləşmələrinin qanunlarını özündə ehtiva edən idiomlar da Azərbaycan dilində mühüm yer tutur. İdiomlar insan hissələrinin dolayı yolla dildə ifadəsidir. Axı əsrlər boyu insanlar sevinc və kədərini, iztirab və həyacanını, arzu və istəklərini yalnız birbaşa deyil, dolayı yolla ifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Məfhumların dolayı yolla ifadəsi isə ona daha təsirli mənə çalarları vermək məcburiyyətindən irəli gəlmişdir. Obrazlı mənaya, böyük təsir qüvvəsinə malik olan idiomatik ifadələr həm bədii əsərlərin dilini, həm də nitqimizi gözəlləşdirir. Bu ifadələr tarixi mənbələrdə, dilçilik ədəbiyyatlarında, lüğətlərdə “idiomlar”, “frazoloji birləşmələr”, “sabit söz birləşmələri” adları altında tədqiq edilmişdir.

İdiom- idioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətə malik olan ifadə deməkdir. Bu termin çoxmənalıdır. Dilşünaslıqda bir sıra dilçilər bu termini müxtəlif mənələrdə işlətməmişlər. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir.

Hər hansı bir söz məfhumu müstəqim mənada, yəni nominativ mənada ifadə etdiyi halda, idiom həmin məfhumu dolayı yolla, yəni məcazi mənada izah etmək yolu ifadə edir.

İdiomların böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlük onun mənası ilə bağlıdır. Qətiyyəyən dəyişilməyən, möhkəm leksik quruluşa sabit söz sırasına malik olan idiomatik ifadələr: gözləri kəlləsinə çıxmaq, ağızına dil atmaq, barmaq basmaq, başa düşmək, qulaq asmaq və s. Bunlar qovuşma idiomlar adlanır.

Müəyyən leksik, qrammatik dəyişikliyə yol verən idiomatik ifadələrin əsas mənası dəyişilmir. Məsələn: bir ayağı evdədir, bir ayağı qəbirdə - ayağının biri qəbirdədir; üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer süpürür - dodağı yer süpürür.

Bəzi idiomatik ifadələrə müəyyən söz əlavə etmək mümkündür. Məsələn: ağızının suyu axmaq - ağızının suyu damcı-damcı axmaq; ət tökmək - köynək-köynək ət tökmək; başına daş düşmək - başına daşın boyuyü düşmək; canına yayılmaq - canına sarı yağ kimi yayılmaq və s.

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar sözün ekvivalentinin məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir. Məsələn: əziyyət çəkmək mənasında: kipriyi ilə od götürmək, dəridən qabıqdan çıxmaq, saçını süpürgə etmək, iynə ilə gor qazmaq, sümük sındırmaq, can qoymaq; yorulmaq mənasında: əldən-ayaqdan düşmək, nəfəsi kəsilmək, haldan düşmək; öyünmək mənasında: mənəm-mənəm demək, ağızına çullu dovşan yerləşməmək, qabağından yeməmək, döşünə döymək; istəmək mənasında: ürəyi istəmək, könlündən keçmək, burnunun ucu göynəmək, sevinmək mənasında; canına yağ kimi yayılmaq, qanad açıb uçmaq, dünyanı ona bağışlamaq; məşhurlaşmaq mənasında: adı dildən-dilə düşmək, köülləri fəth etmək, ağızdan-ağıza gəzmək, adı dillərdə dastan olmaq; hirsələnmək mənasında: cin atına minmək, hirsə başına vurmaq, özündən çıxmaq, cin başına vurmaq; aldatmaq mənasında: gözdən pərdə asmaq, başına corab hörmək, saman altından su yeritmək və s.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların milli formanın əlamətdar cəhətlərindən olmasıdır. İdiomlar hadisə, etnik, ənənə, təfəkkür tərz, dünyagörüşün tipik izini saxlayan, əks etdirən vahidlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində idiomların tədqiqinə 1950-ci illərdən sonra başlanılmışdır. Bu haqda ilk məlumata prof. M. Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” əsərində rast gəlirik. Müəllif bu əsərdə “Frazologiya” başlığı altında frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsindən, onların sərbəst söz birləşmələrindən həm mənə, həm də quruluşca fərqli cəhətlərindən söhbət açır (Hüseynzadə, 1954: 32-34).

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyadan bəhs edən digər əsər C.Murtuzayevin “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası” adlı tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə M.F.Axundovun komediyalarında

işlənmiş frazeoloji vahidlərin üslubi təsnifindən, qrammatik bölgüsündən və s. cəhətlərindən danışılır (Murtuzayev, 1958: 11-21).

S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində idiomlardan daha geniş məlumat verir. Yaranma yollarına görə idiomların qovuşma, birləşmə, uyuşma növlərindən söhbət açır. S.Cəfərov bu əsərində yalnız frazeoloji səciiyyə nahidlərindən deyil, həm də hikmətli sözlər, zərb-məsəllərdən danışır (4, s. 35- 46).

Idiomlardan ilk dəfə ətraflı şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” əsərində danışılmışdır. Bu əsərdə sabit söz birləşmələrinin əmələgəlmə yolları, mənaca növləri, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışılır (13,1966: 18-29).

“Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı tədqiqat işində də idiomlar geniş şəkildə təhlil olunur, onun struktur quruluşu və mənə növləri açıqlanır (Bayramov,1978: 44-56).

M.Mirzəliyevanın 1995-ci ildə çapdan çıxmış “Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri” əsərində də frazeologiya məsələləri işıqlandırılır. Oğuz qrupu dillərinin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaçqaz dilləri) faktik materialları əsasında yazılmış bu əsərdə frazeologiyanın bir sıra problemləri öz uğurlu həllini tapmışdır (Mirzəliyeva, 1995: 9-16).

Azərbaycan dilində idiomların iki qrupa ayırırlar: ismi idiomlar, feli idiomlar.

İsmi idiomlar qrupuna adlar sırasına daxil olan nitq hissələrinin ekvivalenti ola biləcək idiomlar aid edilir. Bu idiomlarda əsas söz yerində isim, sifət, say kimi nitq hissələrindən biri işlənir. Bu da həmin idiomların növlərini meydana çıxarır: İsim mənasında işlədilən idiomlar, sifət mənasında işlədilən idiomlar, say mənasında işlədilən idiomlar. I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: zəif damar, gül ağız, qara gün, ağ gün.

İsbatla Sevindik həmin professorun zəif damarını ustalıqla tutmuşdular (Hüseynoğlu, 1993: 154).Nəzakət, yenə qonşu arvadın gül ağzı açılıb, üçmərtəbəli söyüşün biri bir köpüyə (Hüseynoğlu, 1993: 112). Hər gündüzün bir gecəsi olduğu kimi, hər ağ günün də bir qara günü vardır (Hüseynoğlu, 1993: 137).

İsim mənasında işlənən idiomların tərkibi təyin və təyinedilən sözdən ibarət olsa da əsas söz obyektini əşyanı göstərir, asılı söz isə onu təyin edir, mənasını açır. Hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş, II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: alın yazısı, buz baltası, qan çanağı, qabırğa söhbəti, quş südü, dil pəhləvanı, əl çirki, elm dəryası, zəhər tuluğu, ilan dili, it dəftəri, göz dağı, süd gölü, od parçası, oğlan uşağı, qız uşağı, oğlan çağı, çörək ağacı, cəhənnəm əzabı və s.

Ona-buna iş yazmaqdan cana doydum, adım it dəftərində də olmadı (Hüseynoğlu, 1993: 160). Nə etməli, siz vermirsiniz, mən də istəmirəm pul deyəndə əl çirkidir (1, 1986: 48). Eşşək eşiyə çıxan kimi bir oğlan uşağı yeddi-səkkiz yaşında tumançaq, başıaçıq və keçəl özünü çırpdı küçüyə və ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan (1,1986: 58). Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açdı və Xudayar bəyi görən kimi qapını örtüb qaçdı həyəətə (1,1986: 58). İndi də o, təzə redaktorumuz Mirzə Kəpəzilin sağ əli olub (İldırımoglu 1987: 61). Əjdaha cəhənnəmi udandan sonra onun içərisi başladı alışıb yanmağa, əjdaha ilan dili çıxarıb yalvardı (Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları” (1,1986: 25).

III növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlar: sözün canı, türkün-sözü, gözünün ağı-arası, itimin qurd dayısı, şeytanın dal ayağı, sözün qıçası, dünyanın qurtaran yeri, Allahın yazıq bəndəsi və s.

Təəccüb etməyin, sözümün canı var (1,1986: 28). Nadir Zabikənin gözünün ağı-qarası tək balasıdır (Hüseynoğlu, 1993: 137). Balalarım, sözün qıçası, bu yazını yazan da sizin kimi uşaq idi; ancaq bircə təfəvütünüz oradadır ki, onun saqqalı var, sizin hələ saqqalınız yoxdur (1,1986: 47).

Sifət mənasında işlənən idiomlar sifətin, feli sifətin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: başı uca, başı boş, ağzı göyçək, bəxti qara, könlü-gözü tox, günü qara, kefi kök,damağı çağ, çörək itirən, ayağı yer tutan, çörəyi dizi üstündə olan, başı daşlı,ağıldan kasıb, dildən iti, sudan ucuz çənədən boş, güldən ağır və s.

Bir az o arvadın ayağı sürüşkən, gözü dağınıq idi. Bir də ürəyi əyri olanın işi, hərəkəti düz ola bilməz (Rəhimov, 1970: 25). Naçalnikin kefi kök görünür (Rəhimov, 1970: 298). Murtuzov şüşə cingiltisindən bu ana qədər özünü kefi kök, damağı çağ aparır (Rəhimov, 1970: 348). Xatun oğlunun həmişə gözü-

könlü tox olmağını, artıq tamaha yol verib, öz adını ləkələməməyini, atası Murada layiq tərtəmiz bir oğlu olmasını ürək çırpıntılarıyla arzu edirdi (Rəhimov, 1970: 56)

Say mənasında işlənən idiomların tərkibində kiçik rəqəmlərdən tutmuş böyük rəqəmlərə qədər saylar iştirak edir. Məsələn: iki daş arasında, bir qarın çörəyə möhtac, altı-beş vurmaq, göyün yeddi qatına çıxmaq, yüz arxın suyunu bir arxa calamaq, bir ayağı bu dünyada, bir ayağı o dünyada, 3-də alacağım yox, 5-də verəcəyim və s.

O indi elə yaşdadır ki, belələri barəsində deyirlər: bir ayağı bu dünyadadır, bir ayağı o dünyada (Hüseynoğlu, 1993: 54). 3-də alacağım yox, 5-də verəcəyim (Hüseynoğlu, 1993: 60).

Nəticə

İdiom- şirin dildir. Bu ifadələr qadın gözəlliyini, kişi ləyaqətini özündə əks etdirir. Ona görə də xalqımız tərəfindən sevilir, hər bir kəsin dilində işlənir, artır, çoxalır, nəsildən nəsələ bir əmanət kimi ötürülür. Alimlər tərəfindən nə qədər tədqiq edilsə də həmişə öz aktuallığını saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan yazıçılarının əsərləri (1986) Bakı: Elm.
2. Bayramov, H. (1978) Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı
3. Barovkov, A.K. (1987) Priroda tureçkoqo izafeta, Akademiya Nauk. SSR akademiki N.N. Marri s. 165-177
4. Cəfərov S. (1958) Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı ADU nəşriyyatı
5. Dmitriev N.K. (1987) Stroy tureçkiy yazıkov s. 259.262
6. Hüseynzadə, M. (1954) Müasir Azərbaycan dili Bakı: Elm 32.34
7. Hüseynzadə, M. (1951) Təyini söz birləşmələri Müasir Azərbaycan dili, sintaksis I kitab Bakı: MBM, s. 60
8. Hüseynoğlu, G. (1993) Seçilmiş əsərləri 1-ci cild Bakı: Azərənəşr
9. İldırımoglu, Ə. (1987) Həmin adam. Bakı. Yazıçı-1987. S.61
10. Mayzel, S.S. (1976) İzafetv tureçkom yazıke s. 259. 262
11. Mirzəliyeva, M. (1995) Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı 1995 s. 9.16
12. Murtazayev, C.M. (1958) Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Azərbaycan Bakı: SSR E.A nəşriyyatı
13. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, (1966) Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı Bakı, s. 18.29
14. Rəhimov, S. (1970) Seçilmiş əsərləri 4-cü cild Azərənəşr Bakı 1970 s. 25
15. Seyidov, Y. (1992) Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı 176

Göndərildi: 06.04.2022

Qəbul edildi: 09.05.2022